

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Економічний факультет
Кафедра туризму та готельно-ресторанної справи

Дипломна робота магістра
на тему:
**«Сучасний стан та перспективи
паломницького туризму у Карпатському регіоні»**

Виконав: студент II курсу ОС
«магістр», Т1-М18 групи
спеціальності 242 Туризм
**Грушовець Михайло
Петрович**

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри
туризму та готельно-
ресторанної справи
Опря Б.О.

Рецензент:
кандидат історичних наук,
доцент кафедри архівознавства
та правознавчих дисциплін
Лубчинський А.А.

м. Кам'янець-Подільський
2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПАЛОМНИЦТВА У КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ	7
1.1. Історичні та релігійні чинники розвитку паломництва.	7
1.2. Сучасна релігійно-конфесійна ситуація в регіоні та її просторові особливості.	14
1.3. Адміністративно-територіальний устрій та управлінська структура конфесій.	25
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ ПАЛОМНИЦТВА У КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ.....	41
2.1. Класифікація паломницьких об'єктів.	41
2.2. Паломницький рух: потоки паломників, прощі та інші види подорожей.	51
2.3. Чудотворні ікони та мощі святих як об'єкти паломництва.	54
2.4. Святі цілющі джерела.	66
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПАЛОМНИЦТВА У КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ	70
3.1. Проблеми розвитку паломницької інфраструктури.	70
3.2. Створення нових паломницько-пізнавальних маршрутів.	76
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	87
ДОДАТКИ.....	94

ВСТУП

Актуальність теми. Паломництво є складним соціокультурним феноменом, який відіграє важливу роль у сучасному суспільному житті. В окремих релігіях паломництво є невід'ємною ознакою релігійності та засобом духовної практики. Найважливіші паломницькі місця світу щорічно приймають мільйонні потоки паломників. Паломництво має чітко виражену географічну складову, адже в його основі лежить подорож із місця проживання людини до об'єкта поклоніння. Чимало паломницьких місць пов'язані з різноманітними природними об'єктами такими як ліси, печери, джерела, а в окремих релігіях вони є об'єктами поклоніння. Важливе значення для розвитку паломництва та формування потоків паломників має наявність ресурсів паломництва – чудотворних ікон, мощей святих, цілющих джерел. Транспортна доступність святинь, де для вшанування та поклоніння виставлено чудотворні ікони чи мощі святих, наявність паломницької інфраструктури, сакральна та історична значимість цих святинь впливають на кількість паломників, а необхідність їх вивчення зумовлюють актуальність теми.

Релігійна діяльність, до якої входить паломництво, є невід'ємною частиною духовного життя людини. Із розпадом Радянського Союзу і проголошенням незалежності України пов'язана й активізація релігійного життя. Передусім це стосується Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), повернення до України Римо-Католицької Церкви (РКЦ), відновлення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), виходу зі сфери впливу Російської Православної Церкви (РПЦ) частини духовенства та вірян і проголошення Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП). Після 1991 р. держава взяла курс на повернення церквам майна, почала відбудовувати зруйновані храми та монастирі. Водночас почало поживавлюватися культове життя українців,

активізувалася паломницька діяльність.

Актуальності теми додає те, що Карпатський регіон крім унікальної природи володіє значною кількістю ресурсів паломництва, які сформувалися впродовж століть. У храмах для вшанування та поклоніння виставлено сотні чудотворних ікон, в регіоні розташовано десятки джерел, води яких мають цілющі властивості. Прикордонне положення регіону та його багата історія зумовили те, що зараз регіон є поліконфесійним. Всебічне вивчення усіх аспектів паломництва дасть можливість виявлення нереалізованого потенціалу у цій сфері та сприятиме збільшенню потоку релігійних туристів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дипломна робота виконана у контексті тематики, яку розробляє кафедра туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мета і завдання дослідження. Метою дипломної роботи є всебічне дослідження паломницької діяльності у Карпатському регіоні, зокрема аналіз ресурсів паломництва, мережі паломницьких об'єктів, паломницьких потоків та маршрутів й визначення перспектив подальшого розвитку цього напрямку діяльності.

Досягнення мети роботи передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- дослідити історичні та релігійні чинники розвитку паломництва;
- виявити особливості сучасної релігійно-конфесійної ситуації в регіоні;
- проаналізувати адміністративно-територіальний устрій та структури релігійних конфесій;
- класифікувати паломницькі об'єкти;
- встановити роль чудотворних ікон та мощів святих в організації паломництва;
- визначити роль святих цілющих джерел у паломництві;
- проаналізувати Проблеми розвитку паломницької інфраструктури

- запропонувати можливі паломницько-пізнавальні маршрути.

Об'єктом дослідження є паломництво у Карпатському регіоні.

Предметом дослідження є організація паломницької діяльності та її особливості у Карпатському регіоні.

Методи дослідження. Для досягнення мети роботи на основі історичного та системного підходів застосовано різноманітні методи дослідження: загальнонаукові (синтез, аналіз, узагальнення) – при написанні тексту дипломної роботи; міждисциплінарні методи (статистичний) – під час збору даних та проведення аналізу різноманітних статистичних показників, даних державних органів статистики; аналітичний – при використанні кількісних показників; історико-географічний – при дослідженні особливостей формування розвитку та функціонування паломництва у Карпатському регіоні. Важливими методами дослідження є: порівняльний (застосовувався при дослідженні територіальних аспектів складових паломництва), метод районування (при виділенні паломницьких районів) та інші.

Елементи наукової новизни одержаних результатів. Досліджено просторову організацію паломництва у Карпатському регіоні, зокрема, виявлено ресурси паломництва; виділено головні сакральні місця та здійснено їхню типізацію, визначено специфіку регіону за особливостями паломницьких потоків; виділено типи ресурсів за критеріями конфесійності, метою подорожі, формою участі; проаналізовано основні чинники, що впливають на розвиток паломництва у Карпатському регіоні, серед яких: історико-географічні особливості розвитку сакральних місць; проведено дослідження паломництва в контексті туристичної діяльності, запропоновано нові паломницькі маршрути, обґрунтовано доцільність їх використання.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що систематизовані й узагальнені результати досліджень можуть використати місцеві органи влади у формуванні співпраці із наявними у Карпатському

регіоні конфесіями під час налагодження співпраці у сфері культури і туризму. Результати та висновки дипломної роботи можуть бути застосовані під час розробки загальнодержавних і місцевих програм розвитку туризму.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом обговорення та попереднього захисту на кафедрі туризму та готельно-ресторанної справи, а також у результаті виголошення окремих її положень на Науково-практичній конференції «Економічні виклики сучасності», яка відбулася 19-20 вересня 2019 року у Києві.

Публікації. Окремі положення дипломної роботи були викладені у статті «Розвиток паломництва в контексті туристичної діяльності у Західній Україні», опублікованій у збірнику за результатами вище згаданої конференції.

Структура роботи визначена метою і завданнями дослідження, складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний зміст роботи викладено на 86 сторінках. Загальний обсяг роботи – 100 сторінок. Список використаних джерел налічує 89 позицій.

ВИСНОВКИ

У результаті розв'язання поставлених в роботі завдань вдалось прийти до ряду висновків.

Паломництво має чітко виражену територіальну складову, адже воно передбачає подорож, переміщення людини з місця постійного проживання до місця паломництва, причому чимало місць паломництва пов'язані з різноманітними природними об'єктами і ресурсами. Дослідження паломництва та його складових є особливо важливими для України внаслідок її географічного розташування, давньої традиції паломницьких подорожей та неоднорідного конфесійного складу населення.

Серед сучасних місць паломництва у Карпатському регіоні найдавніші мають вік, що сягає кількох століть, однак значна частина з'явилися відносно недавно – у ХІХ–ХХ ст. Давність місця паломництва не впливає прямо на його популярність. Важливішим чинником є духовне значення об'єкта паломництва, пов'язаний з ним духовний зміст для прочанина.

На просторовий розвиток паломництва вагомо впливає конфесійний склад населення регіону. На сьогодні у Карпатському регіоні близько половини релігійних громад належить до УГКЦ, проте міжрайонні відмінності є досить суттєвими. Використовуючи дані щодо кількості релігійних громад, у регіоні можна виділити три групи районів за конфесійним складом населення: моноконфесійні, із середнім ступенем змішаності конфесійного складу та сильно змішаним конфесійним складом. Більшість районів має середню змішаність конфесійного складу. У цій групі районів у конфесійному складі вищою є частка громад РКЦ, діють численні громади УАПЦ, що і зумовило такий показник.

На просторову організацію паломництва впливає адміністративно-територіальний устрій конфесій. Значна частина святинь, до яких спрямовані потоки паломників, зосереджено у важливих адміністративних релігійних центрах конфесій (кафедральних храмах єпархій, осередках

деканатів чи найбільших монастирях). Частково успіх того чи іншого паломницького місця залежить від інформаційної політики церкви. На розвиток та популярність паломницьких місць, особливо таких, як цілющі джерела впливає робота місцевих парохів.

Церковно-конфесійні (релігійні) структури різних рівнів можуть бути й організаторами паломництва. На відміну від традиційного працівника від туристичної фірми, групу паломників супроводжує священник, який окрім духовної опіки над паломниками може здійснювати й екскурсійний супровід, ознайомлюючи паломників із історією місця, яке вони відвідують. Зазвичай паломництво організовують вищі управлінські структури конфесій. Проте організацією паломництва до місцевих святинь можуть займатися і настоятелі парафій. Більшість із наявних в Україні великих християнських конфесій, а також конфесії інших релігій мають у своїй структурі певні органи (служби, центри, управління тощо), які відповідають за здійснення паломництва своїх вірян. Залежно від потреб вірян, власних можливостей та масштабу діяльності ці органи може представляти як одна людина, так і ціла розгалужена організація з інтенсивними зовнішніми зв'язками.

Паломництво у Карпатському регіоні пов'язане з трьома базовими групами об'єктів: чудотворні ікони; мощі святих та блаженних християнства, цілющі джерела. Найпоширенішою групою є чудотворні ікони, далі йдуть мощі святих та блаженних християнства, які зберігаються у ряді храмів, також у регіоні представлені цілющі джерела, які відомі не лише в Україні, а й поза її межами.

Першочерговим завданням для популяризації паломництва у Карпатському регіоні є активізація діяльності наявних паломницьких осередків та центрів, які функціонують при управлінських центрах низки конфесій. Аналіз діяльності цих організацій засвідчив, що їхня робота зосереджена на організації прощ переважно поза межі України. Важливою проблемою паломницької діяльності у Карпатському регіоні є відсутність

належної паломницької інфраструктури. У більшості паломницьких місць відсутня організація хресних доріг, немає можливості придбати релігійну літературу чи релігійну атрибутику. У сільських населених пунктах часто храми є зачиненими впродовж тривалого періоду доби, що ускладнює для паломника можливість вшанувати святиню. Особливо виразно проблема інфраструктури проглядається у селах, де знаходяться цілющі джерела.

Для розвитку паломницької індустрії у регіоні потрібно створити відповідні інформаційні центри для надання відомостей про паломницькі об'єкти і їхнє розташування, поширювати інформацію про заклади розміщення і харчування на місцях, транспортні та екскурсійні послуги тощо. Важливим для розвитку паломницької діяльності є також інформаційне забезпечення сакральних місць, встановлення вказівників на вулицях і дорогах для швидшого ознайомлення паломників із місцевістю, адже чимало місць, у яких розміщено паломницькі святині, узагалі не позначено на туристичних та автомобільних картах.

Таким чином, паломництво у Карпатському регіоні має значний потенціал для розвитку, але наскільки він буде реалізований у майбутньому, залежить від багатьох факторів, і у першу чергу від ініціативи місцевих жителів, які можуть використати наявність сакральних місць для збільшення потоку туристів у регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2001. 395 с.
2. Блажейовський Д. Поважні осяги та великі втрати. Список різних спархій, парафій та монастирів від Попраду по Дніпро (1768-1991). Львів: Каменярь, 2008. 464 с.
3. Богун Д. Чудотворні ікони Матері Божої в Україні. Мюнхен, 1947. 165 с.
4. Божук Т. І. Дослідження релігійних об'єктів для потреб туризму (методичні аспекти) // Географія та туризм. 2010. Вип. 9. С. 34–38.
5. Божук Т. І. Релігійний туризм: становлення і функціонування // Географія і туризм: європейський досвід: матеріали III міжнар. конф. (Львів-Брюховичі, 9–11 жовтня 2009 р.). Львів, 2009. С. 27–30.
6. Божук Т. І. Сакральнотуристичний продукт: потреба створення // Географія та туризм. 2010. Вип. 7. С. 42–45.
7. Божук Т. І. Чудотворні ікони – об'єкти паломництва і туризму // Історія і релігія в Україні. 2009. Кн. II. С. 380–385.
8. Бондаренко В. Д. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. Київ: Логос, 1996. 37 с.
9. Вояковський Н. Шляхами наших прочан: проповідь про чудотворні ікони Божої Матері. Львів: Місіонер, 1989. 142 с.
10. Гіщинський В. Б. Духовні святині Галичини. Чудотворні ікони Пресвятої Богородиці в Галичині (науково-популярні нариси) // Діти Непорочної (журнал християнської родини). 2011, № 1–12.
11. Гіщинський В. Д. Чудотворні ікони Матері Божої у василіанських монастирях (історичні нариси) // Календар «Місіонаря». 2003. 67 с.
12. Головащенко С. І. Історія християнства // Київ: Либідь, 1999. 352 с.

13. Городиський Ю. Я. Мощі святих і блаженних українського християнства як об'єкти релігійно-паломницького туризму на Галичині // Вісник Львівського національного університету. Серія географія. 2013. Вип. 42. С. 86–94.
14. Городиський Ю. Я. Чудотворні ікони як об'єкти паломницького туризму в християнстві (на прикладі Львівської митрополії УГКЦ) // Географічна наука і практика: виклики епохи: матеріали міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 130- річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16-18 травня 2013 р.). Львів. 2013. Т.3. С. 249–252.
15. Городиський Ю. Я., Манько А. М. Проблеми і перспективи розвитку туризму у Тернопільській області // Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини. 2012. Ч.1. С. 36–41.
16. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / К.: Освіта, 1992. 192 с.
17. Дерев'яні церкви Львівщини // URL: <http://decerkva.org.ua/index.html>
18. Дністрянський М. С. Політична географія України. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 348 с.
19. Дуткіна О. П. Релігійне паломництво як перспективний вид туризму // Туристичні ресурси України (туристичний щорічник) Київ: ІТФПУ, 1996. С. 112–116.
20. Жаровська О. Паломницькі святині / Львів: Свічадо, 2011. 224 с.
21. Заставецька О. В. Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку / Тернопіль, 1993. 203 с.
22. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик [та ін.]. Київ, 1999. 735 с.
23. Історія релігії в Україні. Протестантизм в Україні (Т.5) / за ред. П. Яроцького. Київ: Світ знань, 2002. 424 с.

24. Ключко Л. В. Суспільно-географічні дослідження релігійної сфери // Часопис соціально-економічної географії. 2008. №5. С. 216–221.
25. Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні // Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 308 с.
26. Ковальчук А. С. Конфесійно-географічна характеристика релігійно-паломницьких об'єктів в Україні. Львів: Фенікс, 2002. 128 с.
27. Ковальчук А. С. Формування понятійно-термінологічного апарату релігійного туризму і паломництва // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2012. Вип. 29. Ч. 2. С. 86–92.
28. Ковальчук А. С., Манько А. М. Організатори паломництва та релігійного туризму // Вісник Львівського університету. Серія географія. 2013. №42. С. 170–178.
29. Ковальчук А. С., Рутинський М. Й., Манько А. М., Завадовський Т. Б., Каднічанський Д. А. Географія релігійного туризму в Україні. Львів: ТЗОВ «Друк Захід», 2016. 454 с.
30. Колодний А. М. Конфесійна панорама України у 2002 р. // Релігійна панорама. 2003. №2. С. 2–10.
31. Конфесійна карта Львівщини: інформаційно-статистичний довідник / Львів, 1997. 84 с.
32. Крехівська (Верхратська) чудотворна ікона Богородиці // URL: <http://svitlo.ucoz.ua/publ/>
33. Курас І. Релігія і політика в сучасній Україні / Київ: ІПіЕД НАН України, 2000. 269 с.
34. Лешан В. Ю. Релігієзнавство. Чернівці: Рута, 2005. 304 с.
35. Лубський В. Релігієзнавство. Київ: Вілбор, 1997. 380 с.
36. Любіцева О. О. Методика розробки турів. Київ: Альтепрес, 2008. 300 с.
37. Любіцева О. О. Паломництво та релігійний туризм. Київ: Альтерпрес, 2011. 416 с.
38. Любіцева О. О., Панкова Є. В., Стафійчук В. І. Туристичні ресурси України / К.: Альтерпрес, 2007. 369 с.

39. Любіцева О., Мезенцев К., Павлов С. Географія релігій в Україні / за ред. О. О. Любіцевої. Київ, 1998. 504 с.
40. Львівська єпархія УПЦ МП // URL: <http://upc.lviv.ua/>
41. Львівщина конфесійна: інформаційно-статистичний довідник / Львів: ПП «Манускрипт – Львів», 2006. 110 с.
42. Мальська М. П., Антонюк Н. В., Ганич Н. М. Міжнародний туризм і сфера послуг // К.: Знання, 2008. 661 с.
43. Озем Г. М. Конфессиональное районирование Беларуси // Вестник БГУ. Серия 2. 2008. №1. С. 90–95.
44. П'ять шляхів зі Львова / за ред. І. Магдиш. К.: Грані-Т, 2008. 144 с.
45. Паломницький центр «Матері Божої Неустанної Помочі» // URL: <http://palomnyk.info/>
46. Паломницький центр «Рафаїл» // URL: <https://rafail.com.ua/>
47. Патійчук В. А. Україна в системі міжнародного релігійно-паломницького туризму // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Л. Українки. 2002. №1. С. 223–227.
48. Патріархат (греко-католицьке аналітичне видання) // URL: <http://www.patriyarkhat.org.ua/>
49. Патріарший паломницький центр УГКЦ // URL: <http://pilgrimage.in.ua>
50. Патріарший паломницький центр Української Греко-Католицької Церкви (ППЦ УГКЦ) / автори-упорядники І. Голота, М. Влад, С. Гузіль, В. Гіщинський. Львів, 2011. 178 с.
51. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство / Київ: Знання, 2006. 575 с.
52. Православний вісник (офіційне видання УПЦ КП) // URL: <https://www.cerkva.info/books/pravoslavnyi-visnyk>
53. Православний молодіжний веб-портал // URL: <http://hram.lviv.ua/>
54. Релігієзнавство / за ред. В. І. Лубського. Київ: Академвидав, 2008. 464 с.

55. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика. Київ: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
56. Релігійний туризм: термінологічний словник-довідник / автор-упорядник Т. Божук. Львів: Український бестселер 2010. 252 с.
57. Релігійно-інформаційна служба України // URL: https://risu.org.ua/ua/index/about_us/contacts
58. Ровенчак І. І. Українська географія релігії: історія формування та предмет дослідження // Історія української географії. 2004. Вип. 9. С. 75–79.
59. Сапелкіна З. П. Релігійний туризм. Київ: Альтерпрес, 2009. 244 с.
60. Світло православ'я. Офіційне видання Львівської єпархії Української Православної Церкви // URL: <http://upc.lviv.ua/publikatsiji/eparkhialni-gazeti/213-gazeta-svitlo-pravoslav-ya>
61. Святині церкви // URL: <http://moshi-sviatih.ckto.ru>
62. Святині, що знаходяться в храмах Львівської єпархії УПЦ // URL: <http://orthodox.lviv.ua/lviver/svjatini.htm>
63. Святі цілющі джерела // URL: <http://a-starosta.narod.ru>
64. Січкарик Т. Сучасний стан та перспективи розвитку сакрального туризму на Тернопіллі // Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. 2010. Вип. 24. С. 175–177.
65. Сокол Т. Г. Основи туризмознавства. Київ, 2006. 76 с.
66. Сорок чотири дерев'яні храми Львівщини / за ред. О. Крушинської. Київ: Грані-Т, 2007. 120 с.
67. Соціальна доктрина церкви / Львів: Свічадо, 1998. 300 с.
68. Стахів М. Христова Церква в Україні (988-1596) / Львів: Стрім, 1993. 585 с.
69. Сятиня М. Влада і Церква в Україні: обрії майбутнього // Україна молода. 2005. № від 12.05. С. 5–7.
70. Тардже Дж. Мир паломництва. Москва: БММ АО, 1998. 192 с.

71. Тимо С. Проща до святих місць. Ікона в житті Церкви і християнина. Львів, 2011. 43 с.
72. Тимчук О. Суспільно-географічна сутність регіональних досліджень // Вісник Львівського університету. Серія географія. 2014. Вип. 47. С. 292–300.
73. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії. Одеса: Астропринт, 2009. 544 с.
74. Українська автокефальна православна церква УПЦ // URL: <http://patriarchia.org.ua>.
75. Українська православна церква (Львівська єпархія) // URL: <http://www.upc.lviv.ua/>
76. Українська православна церква (Московського патріархату) УПЦ МП // URL: <http://risu.org.ua/ua/index/reference/>
77. Українська православна церква Київський патріархат УПЦ КП // URL: <http://www.cerkva.info/ru/web-sites/site-uoc-kp.html>
78. Українська сакральна дерев'яна архітектура (словник-довідник) / за ред. Я. Тараса. Львів: ІН НАН України, 2006. 584 с.
79. Устименко Л. М., Афанасьєв І. Ю. Історія туризму / Київ: Альтерпрес, 2005. 320 с.
80. Філоненко Ю. М. Географія релігії / Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2006. 256 с.
81. Філософія туризму/ за ред. В. С. Пазенка. Київ: Кондор, 2004. 268 с.
82. Христов Т. Т. Релігійний туризм. Москва: Academia, 2003. 286 с.
83. Церква АСД в Україні // URL: <http://uuc.adventist.ua/>
84. Чміль О., Чміль В. Релігієзнавчі мандрівки та релігійний туризм // Фізична культура, спорт та здоров'я нації. 2009. №9. С. 36–41.
85. Шаблій О. І. Соціально-економічна географія України / Львів: Світ, 1994. С. 423–440.
86. Шевчук Л. Т. Сакральна географія / Львів: Світ, 1999. 160 с.

87. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: політологічний аналіз // Київ: Криниця, 1999. 324 с.
88. Яроцький П. Л. Паломницький туризм в Україні // Наукові записки КІТЕП. 2001. Вип. 1. С. 123–130.
89. Яроцький П. Л. Релігієзнавство / Київ: Кондор, 2004. 308 с.